

KAISA HÄKKINEN ja ERKKI TUPPURAINEN

Kangasalan missalen suomenkielinen messu

Mikael Agricola toimitti 1540-luvulla painoon ensimmäiset suomenkieliset kirjat, mutta hän ei ollut ainoa eikä todennäköisesti edes ensimmäinen, joka ryhtyi käyttämään suomen kieltä kirjallisesti reformaatioaikana. Koko Uppsalan kirkkoprovinsissa velvoitettiin vuonna 1536 papit järjestämään jumalanpalveluksia ja kirkollisia toimituksia kansan omalla kielellä, ja Turun hiippakunnassa päätöstä alettiin toteuttaa mahdollisuuksien mukaan viimeistään vuodesta 1537 alkaen (esim. Schalin 1946, 216; Pirinen 1988, 16).

Jumalanpalveluksissa ja kirkollisissa toimituksissa tarvittavia tekstejä ryhtyivät ensimmäisinä suomentamaan ilmeisesti ne pappismiehet, jotka omassa työssään tarvitsivat suomenkielisiä apuneuvoja. Mikael Agricola oli Wittenbergissä opiskelemissa vuosina 1536–1539, joten hän kohtasi tämän kieliongelman käytännössä vasta myöhemmin kuin kotimaassa työskennelleet papit.

Jonkin verran suomenkielisiä käännöksiä on ollut käytössä jo keskiajan puolella. Söderköpingsin provinsiaalisynodissa oli vuonna 1441 päätetty, että tietyt katekeettiset tekstit (Isä meidän rukous, enkelin tervehdys, uskontunnustus ja ripittäytymisen kaava) oli joka seurakunnassa luettava sunnuntaisin kansankielellä ja aina samalla tavalla, jotta kansa olisi oppinut ne ulkoa. Vuonna 1492 pidetyssä Turun hiippakuntasynodissa vahvistettiin, että päätös koski myös Suomea. (Pirinen 1988, 9–10.) On todennäköistä, että mainittuja tekstejä on kirjoitettu muistiin, mutta yhtään kirjallista dokumenttia ei ole säilynyt nykypäiviin asti. Keskiaikaisia muistiinpanoja on mahdollisesti ollut käytettävissä reformaatioaikana 1500-luvulla, mutta kokonaisten jumalanpalvelusten tai kirkollisten toimitusten järjestämiseen nämä vähäiset ainekset eivät missään tapauksessa riittäneet.

Suomen kieli oli otettava liturgiseen käyttöön tilanteessa, jossa käytettävissä ei vielä ollut painettua suomenkielistä käsikirjallisuutta. Hätätilassa kielitaitoinen pappi saattoi lukea tekstin ruotsinkielisestä käsikirjasta ja kääntää sitä toimitustilanteessa, mutta kaikkien kielitaito ei tähän riittänyt. Sitä paitsi suullisiin tilapäiskäännöksiin liittyi aina se vaara, että käännöksestä tuli eri kerroilla erilainen. Helpompaa ja varmempaa oli kirjoittaa teksti etukäteen joko painetun tekstin rinnalle, painetun kirjan lisälehdille tai erilliseksi

käsikirjoitukseksi. Nykypäiviin asti on säilynyt muutamia suomenkielisiä käsikirjoituksia, joiden sisältämä jumalanpalvelusaineisto on vanhempaa kuin Agricolan liturgiset kirjat. Näistä yksi on Kangasalan messukirjan suomenkielinen jumalanpalveluskaava.

Suomenkielisestä ehtoollisjumalanpalveluksesta 1500-luvun alkupuoliskolta on käytettävissä kaikkiaan neljä eri dokumenttia: Kangasalan messu, Westhin koodeksin messu, Uppsalan käsikirjan messu ja Mikael Agricolan messu. Kolme ensin mainittua ovat käsikirjoituksia, neljäs on painettu kirja. Kangasalan messun tekstin on julkaissut litteroituna Kauko Pirinen (1962, 302–303), joskaan ei diplomaattisen tarkasti. Nuottiosuus on jätetty kokonaan pois, eikä sellaisen olemassaoloon edes viitata.

Muut vanhimmat messutekstit ovat ilmestyneet myöhemmin painettuina lähdejulkaisussa *Suomen kielen muistomerkkejä I* (Setälä & Wiklund 1893). Westhin koodeksista on julkaistu myös kriittinen editio (Häkkinen [toim.] 2012) sekä nuottikirja (Tuppurainen [toim.] 2012). Westhin koodeksin messun suhdetta Agricolan messuun on tutkinut Kaisa Häkkinen (2012). Uppsalan käsikirjaan sisältyvää messua on tutkimassa Suvi Rajamäki (2014). Uppsalan käsikirjaksi nimitetty käsikirjoitus tunnetaan myös signumilla B 28. Ruotsinkielisen messun osalta mielenkiintoista vertailuaineistoa tarjoaa Eurajoen seurakunnan *Missale Aboenseen* lisätty käsikirjoitus, joka on ajoitettu Kangasalan ruotsalaisen messun kanssa samanikäiseksi (Pirinen 1962, 89–89). Eurajoen missalen suomenkielinen osuus on kuitenkin hieman myöhäisempää perua, joten sen tekstiä ei käsitellä tässä tarkemmin (Schalin 1946, 20–21). Päivitetty luettelo keskiajan ja uuden ajan alun suomalaisista käsikirjoituksista on julkaistu Codices Fennici -hankkeen verkkosivuilla (Keskiaho 2014), joskin tarkka sisältökuvaus on vain niistä käsikirjoituksista, jotka on tutkittu yksityiskohtaisesti. Westhin koodeksin sisältö on kuvattu koodeksin kriittisessä editiossa (Häkkinen [toim.] 2012, 13–29, 42–46).

Käsillä olevassa tutkimuksessa on tavoitteena selvittää, mikä on vanhimpien suomenkielisten messutekstien ikäjärjestys, miten järjestystä voi perustella ja mikä on erityisesti Kangasalan messun suhde muihin vanhimpiin messuteksteihin. Ainoastaan painetun messun ilmestymisvuosi 1549 tiedetään varmasti, muiden valmistumisaika joudutaan arvioimaan sisällön, ulkoisten tunnusmerkkien ja taustatietojen perusteella. Tutkimusmenetelmänä on käytetty synoptista vertailua: kaikkien messujen tekstit on litteroitu, sijoitettu alkuperäisessä kirjoitusasussaan rinnakkain neljälle palstalle ja asemoitu niin, että osat vastaavat toisiaan messukaavan mukaisessa järjestyksessä. Näin on mahdollista todeta yksityiskohtaisesti tekstien väliset yhtäläisyydet ja erot. Havaintojen tulkinnessa on hyödynnetty sekä teologista että kielitieteellistä tutkimuskirjallisuutta. Tätä on täydennetty arkistomateriaaliin ja alkuperäisiin lähdeaineistoihin perustuvalla primaaritutkimuksella.

Kangasalan missalen suomenkieliset lehdet ja niillä esiintyvät vesileimat on tutkittu varten digikuvattu Kansalliskirjastossa helmikuussa 2014. Samalla messun teksti on tätä tutkimusta varten tarkistettu uudestaan alkuperäisteoksen mukaan. Tarkistuksen yhteydessä kävi ilmi, että paperissa on vaurioita, joiden vuoksi jotkin yksityiskohdat jäävät väistämättä epäselviksi. Esimerkiksi aivan tekstin alussa ensimmäisen rivin lopussa

kohdassa *Herra olcohon teijden kansanna* on paperissa pieni reikä, minkä vuoksi sanan lopun tarkkaa kirjoitusasua (kohta lihavoitu) on mahdotonta todeta. Vaurioita ei kuitenkaan ole monta, eivätkä ne sijoitu käsillä olevan tutkimuksen kannalta kriittisiin kohtiin.

Messun ehtoollisenvieton sävelmät varhaisissa suomenkielisissä lähteissä

Vanhimmat liturgiset käsikirjoitukset sisältävät tekstien lisäksi usein myös kirkkolaulujen sävelmiä nuotinnettuina. Suomessa reformaation jälkeen käytettyjen jumalanpalvelustekstien tutkijat jättivät kuitenkin aluksi dokumentteihin liittyneet nuotinnukset syrjään tai jopa kokonaan mainitsematta. Heikki Klemetti alkoi paneutua niihin 1900-luvun alkupuolella, ja systemaattisen tutkimuksen käynnisti Toivo Haapanen. Hän kuitenkin keskittyi 1920- ja 1930-luvulla keskiaikaiseen latinankieliseen aineistoon, kunnes siirtyi muihin musiikkialan tehtäviin. Haapasen työtä ovat viime vuosikymmeninä jatkaneet Ilkka Taitto ja Ermo Äikää. Latinankielisten laulujen tutkimus on luonnollisesti ollut tarpeellinen luomaan pohjaa myös myöhempien kansankielisten sävelmien tutkimukselle.

Olav D. Schalinin kaksiosainen tutkimus *Kulthistoriska studier till belysande av reformationens genomförande i Finland* (1946, 1947) esitteli muun aineiston ohella yli 40 sellaista itsenäistä käsikirjoitusta tai painettujen teosten käsikirjoitettua lisäystä, joihin sisältyy ruotsin- tai suomenkielisin tekstein varustettuja sävelmiä. Schalin tyytyi vain mainitsemaan sävelmien mukana olon. Viimeistään 1540-luvulle ajoitetuista käsikirjoituksista vain muutamissa harvoissa nuotteja on kirjoitettu kansankielisten sanojen yhteyteen. Joissakin muissa, kuten *Graduale Tammelensessa*, kansankielisiä sanoja on lisätty jälkeenpäin latinankielisten tekstien oheen.

Westhin koodeksi on laajin Suomesta löydetystä 1500-luvun alkupuolen liturgisten laulujen nuotteja sisältävistä käsikirjoituksista. Siinä on monipuolinen valikoima messun ja rukoushetkien lauluja suomeksi ja ruotsiksi käännettyinä ja nuotinnettuina. Westhin koodeksia vastaavia Ruotsista löydettyjä käsikirjoituksia ovat Högin ja Bjuråkerin käsikirjoitukset, jotka on ajoitettu vuodelle 1541.

Edellä mainituista neljästä suomenkielisestä messutekstistä Uppsalan käsikirjan messu ei sisällä nuottikirjoitusta. Kangasalan missalen lisälehdillä ehtoollisen viettoon liittyvissä osuuksissa on myös nuotit. Lisälehdillä kyseiset osuudet ovat ruotsinkielisinä ja lähes samanlaisina kuin Eurajoen missalen samoihin aikoihin kirjoitetussa lisäyksessä. Suomenkieliset osuudet sisältyvät nuotinnettuina myös Westhin koodeksiin. Agricolan messuun niitä varten on painettu vain nuottiviivastot, samaan tapaan kuin vuonna 1548 painetussa ruotsalaisessa messussa.

Kangasalan ja Eurajoen kaltaiset sävelmät esiintyvät myös muutamissa myöhemmissä käsikirjoituksissa, suomenkielisinä muun muassa Eurajoen missalen liitteen toisessa osassa. Ne sisältyvät painettuina vuoden 1614 ruotsin- ja suomenkielisiin kirkkokäsikirjoihin ja ovat hieman muuntuneina säilyneet Ruotsin ja Suomen luterilaisten kirkkojen käytössä nykypäiviin saakka.

Mikä on Kangasalan missale

Ensimmäinen Suomea varten painettu kirja ja ainoa suomalainen inkunaabeli eli ennen vuotta 1501 painettu kirja on dominikaaninen messukirja *Missale Aboense*, jonka teettivät oman aikansa kirkolliset mahtimiehet Turun piispa Konrad Bitz ja tuomiorovasti Maunu Särkilahti hiippakuntansa tarpeisiin. Latinankielistä teosta painettiin Lyypekkissä Bartholomeus Ghotanin kirjapainossa vuonna 1488 sekä pergamentille että paperille. Kirjasta ei ole nykypäiviin asti säilynyt yhtään aivan täydellistä kappaletta, mutta lähes täydellinen, aikoinaan Halikon kirkon käytössä ollut kappale kuuluu nykyään Kööpenhaminan kuninkaallisen kirjaston kokoelmiin. Eri kappaleiden aineksia ja irtolehtiä yhdistelemällä teoksesta on kuitenkin voitu tuottaa kaksi näköispainosta, jotka ovat ilmestyneet vuosina 1971 ja 1988.

Alkuperäinen *Missale Aboense* oli suuri ja komea teos. Siinä oli 266 lehteä sekä kuvalla varustettu kansilehti. Kirja oli ladottu goottilaisin tekstuurikirjaimin, ja se oli painettu käyttäen sekä mustaa että punaista väriä. Osa suurista alkukirjaimista oli koristettu käsin maalaamalla.

Missale Aboense koostuu pääosin yleiseen käyttöön soveltuvasta dominikaanisesta messuaineistosta, jota on käytetty samanlaisena muuallakin Euroopassa. Erityisesti Suomea varten kirjaan liitettiin Turun hiippakunnan pyhimyskalenteri ja kansilehdelle kuva, jossa kirjan teettäjien ja kirjanpainajan lisäksi on kuvattuna Suomen kansallispyhimys, piispa Henrik, ja hänen surmaajansa Lalli.

Kansalliskirjaston kokoelmissa on *Missale Aboensesta* seitsemän enemmän tai vähemmän vaillinaista kappaletta, jotka kaikki on julkaistu digitoituina. Näistä yksi on aikoinaan kuulunut Kangasalan seurakunnalle. Tästä kertoo missalen uudelleen numeroidulle sivulle 487 musteella kirjoitettu merkintä: *Liber Ecclesiae Cangasala Annå 1567*. Suunnilleen samansisältöinen teksti on myöhemmällä käsialalla merkitty kirjan etukanen sisäpuolelle (*Missale Aboense från Kangasala kyrka 1567*) sekä aivan viimeisen sivun alalaitaan (*Liber ecclesiae Kangasala anno 1567*).

Ei ole tiedossa, milloin ja kenen toimesta *Missale Aboense* on aikoinaan hankittu Kangasalan seurakuntaan. Kirjan ilmestymisen aikaan Kangasalan seurakunta oli jo vanha ja vakiintunut, sillä se oli muodostunut itsenäiseksi seurakunnaksi 1300-luvun loppupuolella oltuaan sitä ennen Pirkkalan kappelikunta. Vaikka Kangasala sijaitsi kaukana sisämaassa historiallisen Suur-Satakunnan itäisellä reunalla, sen sijainti oli oman aikansa mittapuun mukaan edullinen, sillä sieltä oli esteetön yhteys Kokemäenjoen vesistöön ja sitä kautta rannikolle. Suoria kansainvälisiä kosketuksiakin oli ollut, sillä paikkakunnalla tiedetään 1400-luvun alkupuolella asuneen saksalaisia kauppiaita. (Knuutila 2010, 151–152.) Nykyisen maakuntajaon mukaan Kangasala on Hämettä, ja siellä puhuttavan kansankielen lasketaan kuuluvan Pohjois-Hämeen murreryhmään.

Kangasalan Missalesta on reformaatioaikana poistettu katolisen messukaanonin sisältävät sivut. Ne on korvattu käsin kirjoitetulla evankelisella jumalanpalvelusaineistolla, joka on liitetty kirjan loppuun. Tästä lisäystä aineistosta osa on suomenkielistä.

Näköispainosten toimittamisen ja digitoinnin yhteydessä on Kangasalan missalen sivut merkitty juoksevin numeroin. Alun perin vanhimmissa kirjoissa painoarkit on varustettu tunnuskirjaimilla, ja sen lisäksi on mahdollisesti numeroitu foliot eli lehdet mutta ei missään tapauksessa sivuja. Lehtinumeroitua, joko alkuperäistä tai myöhemmin lisättyä, on noudatettu myös vanhemmassa tutkimuskirjallisuudessa, mm. Olav D. Schalinin tutkimuksen luettelo-osassa (1946) sekä Kauko Pirisen tutkimuksessa (1962), joihin on viitattu jo edellä. Lehden numero on käytännössä merkitty aina etusivulle, kääntöpuoli on numeroimaton. Viitattaessa lehtien mukaan numeroituihin kirjoihin tai käsikirjoitukseen käytetään tunnuskirjaimia, jolloin etusivu on merkitty kirjaimella r (= recto) ja kääntöpuoli kirjaimella v (= verso). Näitä kirjaimia ei kuitenkaan ole näkyvissä alkuperäisteksteissä. Lehtien verso-puolella ei siten ole mitään sivumerkintöjä.

Nykytutkimukselle kahdenlaisesta numeroinnista koituu ylimääräisiä viittausergelmiä, koska uusissa tutkimuksissa on yleensä tarpeellista viitata toisaalta aiempaan tutkimuskirjallisuuteen ja sen myötä alkuperäisteosten folioihin, toisaalta näköispainosten ja digitoitujen verkkojulkaisujen myöhemmin numeroituihin sivuihin. Käytännössä samaan sivuun joudutaan siis viittaamaan kahdella eri tavalla. Esimerkiksi Kangasalan missalen suomenkielisen tekstin alkusivu on joko 182r tai 367. Usein ylimääräisiä ongelmia koituu vielä siitä, että lehdet on aikoinaan sidottu väärään järjestykseen, jolloin sivunumerointi ei etene tekstin sisällön mukaisella tavalla. Esimerkkejä tästä löytyy esimerkiksi Tammelan gradualesta ja Tukholman suomalaisen seurakunnan luterilaisesta gradualesta. Kangasalan missalen suomenkielisillä lisälehdillä on tekstien järjestykseen liittyvä toisenlainen ongelma, johon palataan jäljempänä.

Kangasalan missalen käsin kirjoitetut lisälehdet

Kangasalan missalen lopussa, painetun tekstin jäljessä on 11 lisälehteä, joille on kirjoitettu käsin sisällöltään vaihtelevaa aineistoa. Suurin osa sivuista sisältää messutekstejä suomeksi, latinaksi ja ruotsiksi. Suomalaisen ja latinankielisen tekstin välissä on tilimuistiinpanoja, joilla ei ole mitään yhteyttä messukirjan kirkolliseen sisältöön. Nämä muistiinpanot ovat Kauko Pirisen (1962, 88) mukaan peräisin Kokemäen Forsbyn piispankartanosta. Käsin kirjoitetun osan lopussa on Kangasalan kirkon inventaariluetteloita. Missalen viimeisen säilyneen painosivun alalaitaan on vuonna 1569 kirjoitettu tietoja paikkakunnan merkkihenkilöiden avioliitoista.

Käsin kirjoitettujen muistiinpanojen lisääminen messukirjaan on ollut keskiaikainen tapa, joka on jatkunut 1600-luvun alkupuolelle asti (Malin 1926, 119). Kun varsinaisia tili-kirjoja tai väestökirjanpitoa ei vielä ole ollut tai esimerkiksi tulipalon pelossa tärkeimpiä seurakunnan asioita haluttiin merkitä muistiin useampaan kuin yhteen paikkaan, niitä kirjoitettiin messukirjoihin, joissa niiden arveltiin säilyvän varmimmin. Messukirja oli seurakunnan omistamista kirjoista arvokkain, eikä edes pappi saanut viedä sitä kirkosta pois. Tästä syystä muistiinpanoja tehtiin nimenomaan messukirjaan eikä esimerkiksi gradualeen tai breviariumiin.

Missalen käsin kirjoitetun osan alussa on kaksi lehteä (foliot 180, 181), joilla on ruotsinkielisiä kollehtarukouksia. Ne on Schalinin luettelon (1946, 20, 201) mukaan otettu ruotsalaisen messun vuoden 1537 painoksesta. Tunnistaminen on mahdollista, koska messun ja siihen liittyvien täydennysosien koostumusta ja sanamuotoa on reformaatioaikana muutettu useaan otteeseen. Nämä alkusivut ovat eri paperia kuin seuraavat lisälehdet, mutta niiltä löytyvälle, yksisarvista esittäväälle vesileimalle ei ole löytynyt ajoittamisessa auttavia vertailukohtia. Rukoukset on kirjoitettu muusta käsikirjoituksesta poikkeavalla käsialalla, joka on hyvin selkeää ja helpolukuista.

Muu ruotsinkielinen osuus (lehdet 189, 190, 191, 192r ja 194, välissä puolitoista tyhjää lehteä 192v ja 193) on kirjoitettu paperille, jonka vesileima tunnetaan eri yhteyksistä vuosilta 1537–1546 (Pirinen 1962, 88). Schalinin (1946, 20) mukaan ruotsinkielisen messun ydinosat (prefaatio, asetussanat) noudattavat pääosin ruotsalaisen messukirjan vuoden 1537 painoksen sanamuotoa, ja tämän perusteella käsikirjoituksen voi ajoittaa vuosiin 1537–1541. Myös Pirisen (1962, 89) mukaan ruotsinkielinen messu on vuoden 1537 painoksesta. Käsikirjoituksessa ei ole merkkejä messuun vuonna 1541 tehdyistä uudistuksista.

Ruotsinkielisen osan lopussa on Kangasalan kirkon inventaariluetteloita. Niitä ei ole päivätty, mutta ensimmäiseen luetteloon on merkitty näkyviin kirjoittajan nimi. Etunimi on Lasse, sukunimeä on ajan asiakirjoille tyypilliseen tapaan lyhennetty, ja nimen alkuosasta on annettu kaksi eri tulkintaa. Schalinin (1946, 20) mukaan nimi voisi olla joko *Henrikson* tai *Hanson*, Pirisen (1962, 88) mukaan se on selvästi *Henrikson*. Lasse Henrikson (kirjallisuudessa nimenä myös Lars Henrikson tai Lauri Henrikinpoika) on toiminut Kangasalan seurakunnan pappina viimeistään vuodesta 1541 alkaen vuoteen 1550 asti. Hänen välittömistä edeltäjistään ei ole mitään tietoja, joten on mahdollista, että hän oli Kangasalan seurakunnan ensimmäinen luterilainen kirkkoherra. Hänen tiedetään toimineen myöhemmin myös lääninrovastina ja kuolleen vuonna 1554. Missalen viimeisellä sivulla olevan inventaariluettelon yhteydessä hän itse ilmoittaa toimineensa ennen papiksi tuloaan seurakunnan lukkarina (”then tid tho iak var clockar”). Lasse Henriksonin käsialassa hyvin erottuva tuntomerkki on erikoinen k-kirjain. Se muistuttaa korkeaa ja kapeaa v-kirjainta, jonka yli on piirretty poikkiviiva. Kirjain on samanlainen sekä suomen- että ruotsinkielisissä messutekstissä. Muilla käsialoilla kirjoitetuissa Kangasalan missalen muistiinpanoissa k-kirjaimet ovat selvästi erilaisia.

Inventaariluetteloita on oikeastaan kaksi. Lars Henriksonin nimi mainitaan ensimmäisessä vaatekappaleiden luettelossa, mutta sen alla on toisella käsialalla kirjoitettu osuus, jossa luetellaan seurakunnalle kuuluneita kirjoja ja vaatteita. Kirjojen joukossa on kolme teosta, joiden mainitaan erikseen olevan suomenkielisiä. Nämä ovat ”(2 hand boock på latin,) en på finsko, en bön book på finsko, en prophete book på finsko”. Näiden mainintojen täytyy viitata Agricolan teoksiin, joista profeettakirjat ilmestyivät vuosina 1551 ja 1552. Tämän jälkeen tulee vielä ensimmäistä laajempi kirkkotekstiilien luettelo. Ainakin tämä viimeisen sivun loppuosa on Agricola-viitauksista päätellen kirjoitettu 1550-luvun puolella tai myöhemmin. Sillä ei ole kuitenkaan merkitystä suomenkielisten

sivujen ajoittamisen kannalta, sillä käsiala on erilaista kuin messuosuuksissa ja ensimmäisessä vaateluetelossa. Pirisen (1962, 88) mukaan seurakunnan seuraavaksi kirkkoherraksi nimitettiin Olavi Olavinpoika vuonna 1550. Kirjaluettelo on mahdollisesti Lasse Henriksonin seuraajan työtä.

Kirjaluettelosta käy ilmi, ettei Kangasalan seurakunta ei ole omistanut Agricolan Uutta testamenttia, vaikka se oli varmasti ilmestynyt jo ennen muistiinpanojen tekoa. Suomenkielinen käsikirja tarkoittaa kokoomasidosta (Schalin 1946, nro 54), johon sisältyivät Agricolan liturgiset kirjat, siis myös painettu messu. On ilmeistä, että suomenkielinen messukäsikirjoitus on lisätty latinankieliseen missaleen ennen kuin seurakunta on saanut käyttöönsä painettua suomenkielistä käsikirjallisuutta.

Kangasalan missalen suomenkielinen messuteksti suhteessa muihin vanhimpiin messuihin

Suomenkielisen messun sisältävä osa on lehdillä 182–186. Se on kirjoitettu samalla käsialalla kuin ruotsinkielinen messu, ja molempien tekijänä on yksimielisesti pidetty edellä mainittua Kangasalan seurakunnan kirkkoherraa Lasse Henriksonia, jonka nimi näkyy samalla käsialalla kirjoitetussa vaatekappaleiden inventaariluettelossa. Lehdillä 183 ja 184 on selkeästi erottuva vesileima (käsi, mansetissa kirjaimet RB, sormien kärjessä kukka, jossa viisi terälehteä), jota muistuttavia leimoja löytyy kymmenittäin verkossa olevista, osin keskeneräisistä vesileimaluetteloista (Briquet Online, Piccard Online, Wasserzeichen Online) ja Lindbergin (1998) painetusta luettelosta, mutta missään niistä ei ole Kangasalan paperin leimalle tarkkaa vastinetta. Näin ollen paperin ajoitus jää avoimeksi.

Kangasalan messukäsikirjoitus ei sisällä koko messukaavaa, vaan se alkaa ehtoollista edeltävästä vuorolaulusta (kaavio reformaatioajan messun rakenteesta esim. Häkkinen 2013, 17; reformaatioajan saksalaisten messujen rakenteesta Holma 2010). Näin ollen messun pysyvien osien vertaaminen muiden samanaikaisten messujen vastaaviin osiin on mahdollista vain Agnus Dein osalta. Periaatteessa Kangasalan messussa on mukana myös Sanctus, mutta siitä on kirjoitettu näkyviin vain alkusanat ilman nuotteja.

Agnus Dei on kirjoitettu tavalliseen tapaan kolminkertaisena, mutta keskimmäisestä säkeistöstä on näkyvissä vain alku. Kaikissa säkeistöissä toistuvan toisen säkeen persoonamuodon valinnassa on horjuntaa. Ensimmäisessä ja kolmannessa säkeistössä on yksikön 3. persoona (*joca poisotta mailman synnit*), ja näin on ilmeisesti ajateltu olevan myös keskimmäisessä säkeistössä, josta on näkyvissä vain puolitoista ensimmäistä sanaa. Käsikirjoituksen loppuun lisätyn Isä meidän -rukouksen jälkeen tulevassa irrallisessa säkeessä on verbinmuodon perään kuitenkin lisätty 2. persoonan päätte (*joca poisottat mailman*). Muissa samanaikaisissa messuissa käytäntö on ollut kahtalainen: Westhillä ja Agricolalla on 2. persoona (*poisotat*), Uppsalan käsikirjan messussa 3. persoona (*poisotta*). Agnus Dein ruotsalainen esikuvateksti ei ole auttanut persoonan valitsemisessa, koska muodot ovat molemmissa persoonissa samanlaiset (*borttager*). Latinan mukaan kohdassa pitäisi olla 2. persoonan muoto (*tollis*).

Kangasalan Agnus Dein ensimmäisen säkeistön loppu eroaa kaikkien muiden messujen vastaavasta kohdasta siten, että sen teksti noudattaa sanatarkasti ruotsalaista esikuvaa: *armadda sinuas mejiden pellemmä* (*förbarma tigh offuer oss*). Muissa messuissa ei ole vastinetta ruotsin refleksiivipronominille, esim. Westhin koodeksissa vastaava Agnus Dein kohta kuuluu *armadha meidhen pälene*. Tämä kolmisanainen muoto näyttää olleen vakiintunut messun pysyviin osiin jo reformaatioaikana (Tuppurainen & Hannikainen 2010, 9–34), ja rakenne on ollut ordinariumlauluissa ahkerassa käytössä, koska se sisältyy kolmasti myös Kyrieen (*Herra/Christe armadha meiden pälene*; esimerkki Westhiltä). Muutenkin Kangasalan messun *armadha sinuas* -ilmausta vastaava rakenne on ollut vanhassa kirjasuomessa harvinaisempi kuin pelkkä *armadha*.

Myös Agnus Dein viimeisessä säkeistössä on sellainen ero, että ainoastaan Kangasalan messussa on näkyvissä persoonapronominin genetiivi *sinun* (*anna meillen sijnun rauhas ja hyuestisiugnausti*). Muissa messuissa on pelkät substantiivit ja niiden perässä joissakin tapauksissa omistusliite.

Prefaatio on Kangasalan messussa kokonaisrakenteeltaan samanlainen kuin kaikissa muissakin samanaikaisissa suomenkielisissä messuissa. Koska Kangasalan (samoin kuin Eurajoen) messukäsikirjoitukseen sisältyvät sanojen lisäksi myös sävelmät, on helppo nähdä, että prefaatio on tarkoitettu laulettavaksi, ei lausuttavaksi salaisesti, hiljaisella äänellä niin kuin katolinen käytäntö vaati keskiajalla (esim. Pirinen 1988, 18). Vastaavalla tavalla Westhin koodeksin messun voi havaita evankeliseksi jo tämän esitystavan perusteella. Myös Agricolan messussa on tällä kohtaa nuottiviivastot, vaikkakaan ei painettuja nuotteja.

Erikoista Kangasalan käsikirjoituksessa on, että kohdan tärkeydestä huolimatta asetussanojen alku (*Nijn sinä önä...*) ei erotu tekstistä sen enempää kuin nuottikirjoituksetakaan selvästi. Samoin on laita Eurajoen messussa sekä ruotsin- että suomenkielisessä osuudessa. Sen sijaan kalkkiin eli ehtoollismaljaan liittyvä osuus alkaa suurella alkukirjaimella, Eurajoella vielä uudelle riville sijoitettuna.

Kangasalan käsikirjoituksessa ehtoollisen asetussanoissa on kaksi kohtaa, joissa kaava näyttää noudattavan vuoden 1537 (tai vanhempaa) ruotsalaista messua: *hän otti leiffven hänen pyhihin käsihinsä; otti hän mös calkijn hänen pyhihin käsihinsä*. Vastaavat sanat *hänen pyhiin kässihins* ovat myös Westhin koodeksin messussa. Ruotsalaisesta messusta näitä vastaavat sanat poistettiin vuoden 1541 uudistuksen yhteydessä. Uppsalan käsikirjan messu ja Agricolan messu noudattavat uudistettua sanamuotoa. Sen sijaan Eurajoen missalen ruotsinkielinen teksti on kirjoitettu alun perin vanhaa sanamuotoa noudattaen, mutta pyhiin käsiin viittaavat sanat samoin kuin niitä vastaavat nuotit on yritetty jälkeensä pyyhkiä näkymättömiin.

Sanojen esiintyminen suomenkielisessä tekstissä ei sitovasti todista, että teksti olisi kirjoitettu ennen vuotta 1541, vaikka se siihen vahvasti viittaakin. Kansalliskirjastossa on säilynyt Mathias Westhin nimikirjaimilla varustettu vuoden 1541 ruotsinkielinen messu, johon on käsin lisätty vastaavat ruotsinkieliset sanat. Kangasalan kirkonarkistossa säilytettyyn Agricolan messuun (1549) on myös lisätty sanat *hene pyh. käsins* (Schalin 1946, 29). Tekstin kirjoitusajankohtaa tärkeämpi havainto onkin se, että suomenkielinen

messutraditio vakiintuneine sanamuotoineen oli ehtinyt juurtua jo ennen vuoden 1541 uudistusta niin syvään, että myöhempiä tekstejä uskallettiin korjailta sen perusteella.

Kangasalan messuun on sivun marginaaliin lisätty asetussanojen leipää koskevaan kohtaan yksi lause (esimerkissä lihavoitu), jota ei ole muissa suomenkielisissä messuissa eikä niiden ruotsalaisissa esikuvissa, Kangasalan missalen ruotsinkielinen messuteksti mukaan lukien: *nijn vsen quin sen teettä, se teckätä mijnun muijstoxeni*. Tämä osa kuuluu varsinaisesti vain kalkkia koskevan kehotuksen yhteyteen, jossa se on kaikissa messuissa. Kangasalan suomenkielisessä messussa sen toistaminen leivän kohdalla on ilmeisesti kirjoittajan lipsahdus.

Westhin koodeksin messun tapaan Kangasalan messussa ei ole vaihtoehtoista lyhyempää prefaatiota, jollainen lisättiin ruotsalaiseen messuun vuonna 1541. Sen sijaan lyhyempi prefaatio sisältyy sekä Agricolan että Uppsalan käsikirjan messuun samoin kuin Eurajoen liitteen myöhempään, suomenkieliseen osaan, joten ne noudattavat tässäkin kohdin uudistettua käytäntöä.

Prefaatiota seuraavasta Sanctuksesta on Kangasalan messussa vain alkusanat *Pyhä, pyhä, pyhä*, eikä nuottejakaan ole merkitty näkyviin, vaikka kohtaan on piirretty valmiiksi neliviivaiset nuottiviivastot. Tavan mukaan viivasto piirrettiin jo ennakoon ennen tekstin lisäämistä. Sanctuksen jälkeen olisi Isä meidän -rukouksen vuoro, mutta Kangasalan käsikirjoituksessa se on lisätty erikseen vasta käsikirjoituksen loppuun. Sen sijaan tulee rauhantervehdys, jota seuraa Agnus Dei. Kaikki mainitut tekstit ovat samalla lehdellä, Sanctus sivulla 185r ja rauhantervehdys ja Agnus Dei sen kääntöpuolella 185v. Kysymys ei siis voi olla siitä, että lehdet ja sen myötä tekstit olisivat sitomisvaiheessa joutuneet väärään järjestykseen, vaan Isä meidän on alun perinkin ollut väärässä paikassa. Pirinen (1962, 303) on tulkinnut Isä meidän -rukouksen jäljessä olevan irrallisen Agnus Dei -säkeen merkiksi siitä, että rukouksen kuuluisi olla normaalissa paikassaan Agnus Dein edellä, mutta tarkkaan ottaen sen kuuluisi olla rauhantervehdyksen (Uppsala, Agricola, Eurajoki) tai vastaavassa paikassa olevan vuorotervehdyksen (Westh) edellä.

Isä meidän -rukous kuului niihin katekeettisiin teksteihin, jotka oli velvoitettu lukemaan ja opettamaan kansalle suomen kielellä jo keskiajan puolella. Kangasalan messun rukouksessa on huomionarvoista, että siihen vastoin painetun ruotsalaisen messun esikuvaa sisältyvät lopetussanat eli doksologia *sillä sijnun on valdacunda ja voima ja kunnia jänkaijkijsesta ja jänkaijkisehen*. Vastaavat sanat ovat myös Kangasalan messun ruotsinkielisessä osassa sekä Westhin koodeksin messun suomenkielisessä rukouksessa, mutta niitä ei ole Uppsalan käsikirjan eikä Agricolan messuissa.

Doksologia sisältyi Erasmus Rotterdamilaisen raamatunlaitoksiin ja niiden luterilaisiin käännöksiin (Schalin 1946, 207; Pirinen 1988, 12), mutta sekä saksalaisessa että ruotsalaisessa messussa noudatettiin vanhempaa, latinankielisestä Vulgatasta tuttua muotoa, johon doksologia ei kuulunut. Näyttää siltä, että sekä Westhin koodeksin että Kangasalan messukäsikirjoituksen tekijät ovat kirjoittaneet rukouksen siinä laajennetussa muodossa, jossa he itse ovat reformaation alkuaikana oppineet sen tuntemaan, seuraamatta tarkasti messukaavan kansainvälistä mallia.

Kangasalan missalen ruotsinkielisessä messutekstissä Isä meidän on oikealla paikallaan, mutta tekstistä puuttuu kaikki, minkä pitäisi olla Sanctuksen ja Fader vår -rukouksen välissä. Ruotsinkielinen rukous on ensin kirjoitettu ilman doksologiaa, mutta sitten *Amen* on pyyhitty yli ja doksologia lisätty loppuun. Messuteksti myös loppuu rukoukseen sivulle 192r, eikä sen jäljessä seuraa muuta kuin tyhjiä nuottiviivastoja ja täysin tyhjiä sivuja.

Ehtoollisen jakamisesta ei Kangasalan käsikirjoituksessa ole mitään muistiinpanoja. Ylipäänsä siinä ei ole papeille tarkoitettuja ohjeita, jollaisia on sekä Agricolan messussa että sen painetussa ruotsalaisessa esikuvassa ja jonkin verran myös Westhin koodeksissa. Tämä tuntuukin luonnolliselta, jos pappi oli tehnyt käsikirjoituksen vain itseään varten eikä ohjeeksi muille ja tuleville papeille. Käsikirjoitus jatkuu ehtoollista seuraavasta vuorolylystyksestä, ja sen jälkeen tulee päätössiunaus, joka perustuu psalmiin 67. Sama siunaus, joskin hieman toisessa asussa, on Uppsalan käsikirjan messussa. Sen sijaan Westhin koodeksissa ja Agricolan messussa on Aaronin siunaus samaan tapaan kuin ruotsalaisissa messuissa.

Psalmiin 67 perustuvan siunauksen käyttö messun yhteydessä voi perustua Lutherin *Formulae Missaen* esikuvaan vuodelta 1523. Itse siunaus ei kuitenkaan voi olla käännös Lutherin mainitusta messukaavasta, sillä siinä siunaus on lyhyempi. Psalmiin 67 perustuva siunaus löytyy Agricolan rukouskirjan sivulta 613, ja siinä se on Jaakko Gummeruksen (1955, 392) mukaan käännös saksalaisen rukouskirjan *Feurzeug Christlicher andacht* siunauspsalmista. Agricolan käännös noudattaa sanataarkasti tätä saksalaista esikuvaa, mutta Kangasalan messun ja Uppsalan käsikirjan messun käännökset ovat hieman erilaiset.

Psalmiin 67 perustuva siunaus Kangasalan missalessa	Psalmiin 67 perustuva siunaus Uppsalan käsikirjan messussa	Psalmiin 67 perustuva siunaus Agricolan rukouskirjassa
Jumala olcon meillen armoijlinen ja laupias : andakohon meijllen caijkijllen hänen casuonssa pajista meijden surden syndisten pellemmä : nijn että me manpällä tundisijmma hänen tiensä. Siugnackohon meijta jumala meiden jumalamma : ja andakohon meijlen hänen rauhansa ja hyuestisiugnauxen :	Jumala olcohon meille armolinen ia laupias, ia andakon meille henen iumalisen siugnauxens, hen andakon henen casuonsa meille pajista, ette mae maan pelle tundisijmma henen tiense, Siugnakan meitte meijdhen iumala, ia andakon meille henen Rauhans.	JUumala olcohon meille armolinen ia laupias / ia andakan meille caikille henen Jumalisen siugnauxens / hen andakan meillen henen caswonsa pajista / ette me maan pälle tundisijma henen tiense / Siuggnatkan meite Jumala / meiden Jumala / Siugnatkan meite Jumala / ia andakan meille henen rauhans / AMEN .

Feurzeug painettiin Nürnbergissä ensimmäistä kertaa vuonna 1537, mutta se perustui jo aiemmin laadittuun rukoukokoelmaan (esim. Heininen 2007, 225–226). Rukouksista monet olivat olleet käytössä aiemmin muissa yhteyksissä, joten ei ole mitenkään välttämättöntä olettaa, että Kangasalan missalen siunaus olisi käännöstä nimenomaan *Feurzeugista* tai että se olisi kopiota Agricolan rukouskirjasta tai Uppsalan käsikirjan messusta. Teksteissä on sen verran eroja, ettei tämä näytä edes todennäköiseltä.

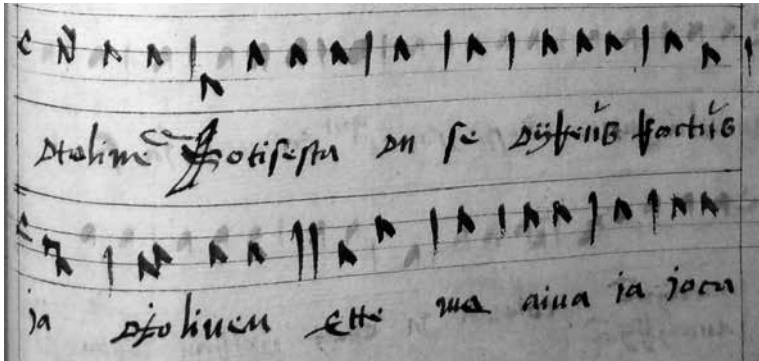
Erikseen voi vielä korostaa sitä, että psalmiin 67 perustuvaa siunausta ei ole käytetty ruotsalaisissa messuissa. Näin ollen sen esiintyminen vanhimmissa suomalaisissa messukaavoissa voi todistaa suomalaisten reformaattorien suorista yhteyksistä Saksaan.

Kangasalan messun sävelmät

Kangasalan missalen liitteessä on suomenkielisen tekstin lisäksi myös vastaaviin ruotsinkielisiin osiin eli prefaatioon, asetussanoihin ja Isä meidän -rukoukseen sekä latinankielisiin ehtoollisen asetussanoihin merkitty nuotit. Ruotsin- ja latinankielisiä osuuksia voi verrata Eurajoen missalen samanaikaiseen käsin kirjoitettuun osuuteen. Eurajoen rukouksesta tosin puuttuu doksologia. Suomenkielisiä osuuksia puolestaan voi verrata Westhin koodeksin vastaaviin sävelmiin.

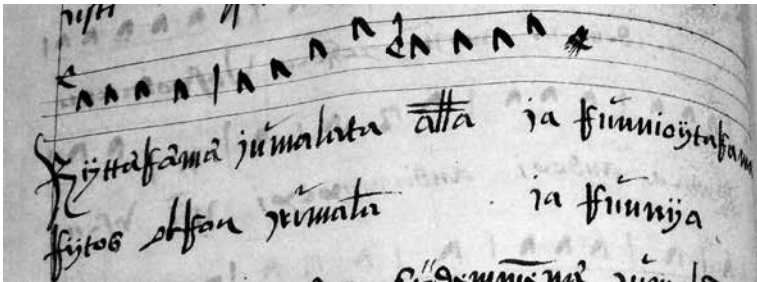
Sanctuksen teksti ja nuotit puuttuvat sekä Kangasalan että Eurajoen käsikirjoituksista. Se samoin kuin Kangasalan suomalaisessa versiossa esiintyvä Agnus Dei -teksti on varmaankin laulettu niillä samoilla kirkkovuoden ajankohdan mukaisilla sävelmillä, jotka sisältyvät Westhin koodeksin messusävelmäsarjoihin. Kansankieliset tekstit on ehkä kirjoitettu käytössä olleisiin latinankielisiin gradualeihin, jos näitä lyhyitä tekstejä on edes ollut tarpeen kirjoittaa.

Kaikkien kolmen lähteen sävelmien perustana näyttää olevan perinteinen ja Uppsalan latinankielisen missalen (1513) mukainen *Tonus solemnus* (Adell 1941, Musikbilaga, 16). Isä meidän -rukouksen sävelmä on sama kuin edellä olevassa prefaatiossa, kuten ruotsalaisissa käsikirjoituksissa 1530-luvulta lähtien ilmeisesti oli tapana (Adell 1941, 47). Sävelmissä esiintyvät pienet erot perustuvat lähinnä erilaisten tekstien käyttöön. Muutamisissa kohdin Kangasalan suomenkielisen version nuottien määrä poikkeaa tavujen määrästä. Tämä saattaa viitata siihen, että kopioitavan esikuvan suomennos on ollut erilainen, esimerkiksi *imhisexi/inhimisexi, jällesä/jällens, opetuslastensa/opetuslastens*. Sen sijaan ei ole jälkiä latinankielisen esikuvan mukaisesta nuottien sijoituksesta. Kangasalan versiossa käytetään f-avaimen sijasta c-avainta, jonka sijainti kesken prefaation siirtyy viivaston kolmannelta neljännelle viivalle, mikä on ilmeinen erehdys. Jälkeenpäin lisätyn doksologian melodian loppu on jäänyt selvästi virheelliseksi. Kaikissa versioissa on muita ilmeisiä pieniä virheitä, ja tekstijaksoja erottavien kaksoisviivojen käyttö on kaikissa epä johdonmukaista.

Kuva 1. Prefaation alku ja sitä edeltävä (virheellinen) lopuke: ”otolinen Totisesta on se oijkeus koctus ja otolinen ette mæ aina ia joca”.

Kangasalan suomalaisessa versiossa aloittavan vuorolaulun toisen ja kolmannen säe-parin melodiat poikkeavat muista lähteistä. Kysymyksessä saattaa olla kopiointivirhe. Herran rauha -vuorolaulun, vuorotervehdyksen ja siunauksen tekstit ovat Kangasalan suomalaisessa versiossa ilman nuotteja. Westhin koodeksissa on toinen, Aaronin siunaus, jonka sävelmä seuraa yleisen käytännön mukaisia hyvin yksinkertaisia kaavoja. Suomalaisen vuoroylistyksen vajaa sävelmä poikkeaa muista lähteistä tunnetuista. Kysymyksessä saattaa tässäkin olla kopiointivirhe.

Kuva 2. Vuoroylistys: ”Kijttäkämä jumalata alleluja ja kunnioijtakama kijtos olkon jumalan ja kunnija”.

Suomen kieli Kangasalan messussa

Kangasalan suomenkielisen messun oikeinkirjoitus vaikuttaa ensi näkemältä samantalaiselta kuin muissakin samanikäisissä suomalaisissa käsikirjoituksissa. Joitakin ominaispiirteitä voi kuitenkin erottaa. *v*-konsonantin¹ merkkinä ei koskaan ole kaksois-*w*,

¹ Kirjainmerkit on kursivoitu silloin, kun ne tarkoittavat äänneitä, ja jätetty kursivoimatta silloin, kun ne tarkoittavat graafeemeja.

vaan aina joko yksinkertainen v tai u. Käsikirjoituksen ainoa w on pitkän *uu:n* merkkinä. Vaikka käsiala ei ole erityisen selkeää, ij ja tavallisen *y:n* merkkinä oleva *ÿ* erotuvat toisistaan yleensä hyvin, sillä ij-yhdistelmässä kirjainten välillä on loiva kaari, *ÿ*-tapauksessa taas vastaavassa kohdassa on terävä kulma. *ÿ:n* päällä olevia pisteitä on jälkeinpäin vielä vahvistettu niin, että ne näyttävät samantapaisilta vinoviivoilta, joita nykyisen unkarin ortografiasa käytetään pitkän vokaalin merkkeinä. Kangasalan missalessa merkinnällä ei ole mitään tekemistä äänneiden pituuden kanssa, eikä ajan tavan mukaan pituutta varsinkaan vokaaleissa merkitty mitenkään systemaattisesti näkyviin. Esimerkiksi ij-yhdistelmä esiintyy, paitsi pitkän *ii:n* merkkinä, hyvin usein myös lyhyen *i:n* merkkinä.

Huomiota herättävä ja muista samanaikaisista lähteistä erottava yksityiskohta on se, että tekstissä ei esiinny lainkaan *tz-* tai *dz-*yhdistelmää, jotka tämän ajan teksteissä ovat nykyisen yleiskielen *ts-*yhtymän tavanomaiset ortografiset vastineet. Kangasalan messu-tekstissä vastaavalla paikalla on yleensä pelkkä *z-*kirjain (esim. *cariza*) ja kerran *ts-*yhtymä (*itsensä*). Pelkän *z-*kirjaimen käyttö ei ole aivan tuntematonta Agricolallekaan (*izestens, cazo*), mutta se on olennaisesti harvinaisempaa kuin *tz-* ja *dz-*yhdistelmien käyttö. Mainitut *z-*esimerkit ovat Agricolan ainoat näistä sanoista, vaikka itse sanat ovat hyvin tavallisia. Agricolalla ne voivat olla jopa painovirheitä. Muusta 1500- tai 1600-luvun kirjallisuudesta vastaavia sananmuotoja ei löydy lainkaan. Sen sijaan Kangasalan missalen kirjoituskäytäntöä vastaavia merkintätapoja (*z, ts*) on havaittu painettua kirjallisuutta vanhemmassa suomalaisessa asiakirjanimistöissä (Rapola 1965, 91).

Nykysuomen *ts:*llä on ollut useita ortografisia edeltäjiä, ja ilmeisesti myös ääntämisessä on ollut murretaustasta riippuvaa vaihtelua (esim. Rapola 1965, 89–95). Eräät kirjoitustavat, ennen kaikkea Abraham Kollaniuksen *hdh* 1600-luvun puolimaissa, viittaavat melko yksiselitteisesti soinnittomaan dentaalispirantiin. Toisaalta asiakirjoissa ja harvinaisena myös painetussa tekstissä esiintynyt *ts* on mahdotonta tulkita muuksi kuin *ts-*yhtymäksi. Kuten Rapola (*mts.* 89–90) toteaa, vanhassa saksalaisessa oikeinkirjoituksessa *tz* on ollut tavanomainen *ts-*yhtymän merkki, ja vanhassa ruotsissa sekä *tz* että *dz* ovat tarkoittaneet *ts-*yhtymää. Kangasalan missalen *z* on luontevinta tulkita *ts-*yhtymän merkiksi, koska dokumentissa mikään ei erityisesti viittaa spiranttiääntämykseen ja sen vaihtoehtona esiintyy auki kirjoitettu *ts*.

Yksittäinen ortografinen erikoisuus on Kangasalan messun leipää tarkoittavassa sanassa. Sen genetiivimuoto on maallisten kirjurien käytäntöä mukaillen kirjoitettu asuun *leiffven*. Esimerkiksi Agricolan kielessä ruotsista lainattu *ffv* tai *ffu* on käytössä *v:n* merkkinä vain selvästi ruotsalaisperäisissä lainasanoissa, mutta tässä samaa kirjoitustapaa on sovellettu kieleen jo ammuin vakiintuneeseen germaaniseen lainasanaan, jossa ruotsalaismallista kirjoituskäytäntöä ei voi perustella millään samanaikaisella ruotsalaisella esikuvalla. Vastaavia esimerkkejä löytyy jonkin verran myös Uppsalan evankeliumikirjasta ja Uppsalan käsikirjasta. Erityisen runsaasti suomalaisiksi tajuttuja sanoja on kirjoitettu vastaavalla tavalla *ns.* E-tekstissä, joka sisältää käsikirjan ja messun katkelmia kirjoitettuina vuonna 1557 painetun ruotsinkielisen käsikirjan ja messun rivien yläpuolelle (Setälä & Wiklund 1893, XLI–XLII, teksti julkaistu sivuilla 243–249). E-teksti ei kuitenkaan kuulu

esigricolalaisiin käsikirjoituksiin vaan on jonkin verran nuorempi, joten sitä ei tarkastella tässä lähemmin.

Kangasalan messukäsikirjoituksessa välimerkkinä esiintyy muutamaan kertaan kaksoispiste. Se on pilkun tapainen jaksotusmerkki, joka tarkoittaa luettaessa pidettävää taukoa. Sitä on käytetty myös sananmuodon katkaisumerkkinä (*juma*: pro *jumalan*). Muita välimerkkejä ei oikeastaan olekaan. Pisteet ovat kyllä tähän aikaan olleet käytössä samaan tapaan virkkeen lopetusmerkkeinä kuin nykyään, mutta laulutekstissä niitä ei näköjään ole tuntunut tarpeelliselta käyttää. Käsikirjoituksissa myös pilkut olisivat mahdollisia, vaikka Agricolan painetuissa teoksissa² pilkkujen paikalla onkin vinoviivat. Esimerkiksi Uppsalan käsikirjassa on käytetty nykyisen kaltaisia pisteitä ja pilkkuja, poikkeuksena kuitenkin se, että välimerkkien molemmin puolin on jätetty selvät sanavälit. Myös pilkkujen sijoittelu on palvellut pikemmin lukemisen jaksottamista kuin virkerakenteen selkeyttämistä.

Tekstissä on jonkin verran lyhenteitä. Etenkin nasaaleja on ajalle ominaiseen tapaan korvattu viereisen kirjaimen päälle merkityllä aaltoviivalla tai lenkillä. Joitakin sananloppuja on lyhennetty ja nostettu lyhentämisen merkiksi viimeinen kirjain rivin ylälaitaan. Ainoa erikoisempi lyhenne on ennen loppusiunausta laulettavassa vuoroylistyksessä, johon on merkitty *alleluja* kirjoittamalla näkyviin vain alku- ja loppukirjain ja niiden väliin kaksinkertainen risti: a|||a (ks. kuva 2 sivulla 18).

Kangasalan messun äänneasu ei viittaa niihin Turun seudun murteisiin, joihin vanhin kirjakieli yleensä on perustunut. Esimerkiksi astevaihtelu ei toteudu toisen tavun *i*-loppuisen diftongin edellä imperfektimuodossa *andoi* 'antoi', kun kaikissa muissa messuissa on heikkoasteinen *annoi*.

Sananmuodot ovat Kangasalan messussa useimmiten säilyneet täydellisinä loppuvoakaalia myöten. Siinä on kirjoitettu esimerkiksi *Panit meiden syndimmä hänen pällensä*, kun kaikissa muissa messuissa vastaava kohta on tyyppiä *Panit meiden synnit henen pälens* (esimerkki Agricolalta). Joissakin kohdissa odottaisi nuottien perusteella loppuheittoisia muotoja. Esimerkiksi prefaation alussa olevassa vuorolaulussa (*sursum corda*) Westhin koodeksin mukainen teksti *Me ylenem meiden sydhämen* sopisi nuotteihin paremmin kuin Kangasalan *Me ylennämmä meiden sydenmennä*.

Kangasalan tekstissä useimmat nasaali- ja likvidageminaatat ovat säilyneet geminaatoina, kun lounaismurteissa geminaattojen lyheneminen on ollut tavallista (esim. sana *pällensä/päälens* edellä olevissa esimerkeissä; ks. myös Kettunen 1940, kartat 83, 84, 86, 87). Inessiivin päätteessä on useimmiten geminaatta-ss samalla tavoin kuin suomen nykyisessä yleiskielessä. Lounaismurteissa ja muissakin länsimurteissa yksinäis-s on tavallinen, mutta geminaatta on ominainen pohjoishämäläisille ja peräpohjalaisille murteille (Kettunen 1940, kartta 104; Lauerma 2008, 358).

Jälkitavuisissa vokaalien välinen *h* on huomiota herättävän usein säilynyt, esim. Kangasalan messussa *taijuahassa*, mutta Agricolalla *taiuas* 'taivaassa' (Kettunen 1940, kartat

2 Ainoa poikkeus on *Abckirian* ensimmäisen painoksen fragmentti, jossa on käytetty tavanomaisia pilkkuja.

107–109). Prefaation alussa olevassa vuorotervehdyksessä on kirjoitettu kolmitavuinen sananmuoto *olcohon*, vaikka nuottien mukaan kohdassa kuuluisi olla kaksitavuinen sana (*olcon*), niin kuin kaikissa muissa messuissa onkin. Kangasalan tekstin äänneasun yleisvaikutelma viittaa hämäläis- tai pohjalaismurteisiin. Mitään yksiselitteisesti itäsuomalaisiksi tulkittavia piirteitä ei ole.

Lyhyessä tekstissä on myös muutamia morfologisia erityispiirteitä. Allatiivimuodot ovat aina *n*-loppuisia, mikäli muotoon ei liity omistusliitettä (esim. *meijllen caijkijllen*). Tällaista allatiivin päätettä esiintyy itämurteiden puolella joissakin savolaismurteissa ja länsimurteiden puolella eteläpohjalaisissa ja jossain määrin myös hämäläismurteissa (Kettunen 1940, kartta 126; Lauerma 2008, 360). Samaa päätettä esiintyy jonkin verran myös Agricolan kielessä sekä kaikissa esiagricolalaisissa käsikirjoituksissa, siis Uppsalan evankeliumikirjassa, Westhin koodeksissa ja Uppsalan käsikirjassa, mutta esimerkiksi vuoden 1642 Raamattuun, jonka kieliasu oli tiukemmin lounaismurteisiin pitäytyvä, sitä ei ole yleensä kelpuutettu (Rapola 1965, 239–240; Häkkinen 1994, 207).

Yksikön 1. persoonan omistusliite on Kangasalan messussa yhtä *-ni*-poikkeusta lukuun ottamatta erikoiselta näyttävä *-nin* (esim. *minun lihanin*). Tämä kaksinkertaisen omistusliitteen tyyppi tunnetaan suomen murteissa kahdella alueella, lounais- ja hämäläismurteiden välisissä siirtymämurteissa ja niihin liittyvissä etelähämäläisissä murteissa, toisaalta Peräpohjan murteissa (Kettunen 1940, kartta 178; Nikkilä 1994, 120). Reformaatioajan suomenkielisistä lähteistä Kangasalan messu on ainoa, jossa tätä suffiksia esiintyy. Näin ollen sen täytyy perustua kirjoittajan omaan idiolektiin ja perimmältään hänen edustamaansa aluemurteeseen.

Kangasala ei kuulu *-nin*-suffiksin esiintymäalueeseen, joten kirkkoherra Lasse Henriksonin on täytynyt olla kotoisin jostakin muualta. Juuri *nin*-suffiksin perusteella Osmo Nikkilä (1994, 134) on veikannut varovaisesti Kokemäkeä, jonne Kangasalan missaleen liitetyt tilimuistiinpanot lehdellä 187 viittaavat, mutta eräät muut selvästi tunnistettavat murrepiirteet kuten esimerkiksi *-llen*-allatiivi tai laveaan vokaalin päättyvät monikon 1. ja 2. persoonan omistusliitteet ja persoonapäätteet (*syndimmä, olimma; Cumarkata teijden sydemmennä*) eivät tue tätä ajatusta. Jos pysytään länsimurteiden piirissä, päätteiden lavea vokaali näyttäisi viittaavan selvimmän pohjalaismurteisiin (Kettunen 1940, kartat 164–167). Vastaavat päätteet ovat kuitenkin olleet yleisiä kaikessa vanhassa kirjakielessä, joten niiden pohjalta ei kannata kiirehtiä tekemään kirjoittajan murretaustaa koskevia päätelmiä.

Yksikön toisen persoonan omistusliitteenä esiintyy kerran konsonanttivartaloon liittyvä *-ti* (*hyvästisiugnausti ’siunauksesi’*), joka on jo 1500-luvun kielessä ollut jäänne vanhemmasta kielimuodosta. Se on periaatteessa sama suffiksi kuin nykysuomen *-si*, mutta se on äännehistoriallisesti vanhempi. Sama päättevariantti *-ti* esiintyy myös eräissä muissa reformaatioajan lähteissä, esimerkiksi Agricolan käsikirjan vihkikaavassa sekä morsiusmessuun kuuluvassa hymnissä Tule Luoja Pyhä Henki (*Veni creator spiritus*), joka esiintyy suomennettuna myös Agricolan rukouskirjassa sekä Westhin koodeksissa. Osmo Nikkilä (1994, 139) on laskenut suffiksin esiintymät reformaatioajan lähteissä: 16 tapausta Agricolalla, 3 Westhin koodeksissa, 1 Kangasalan messukäsikirjoituksessa ja 1 Erasmus

Rotterdamilaisen julkaiseman Uuden testamentin käsin tehdyissä reunamerkinnoissa. Tekstinkohdat ovat sellaisia, joiden voidaan olettaa olleen suomennettuina jo ennen reformaatioaikaa. On siis ilmeistä, että arkaistisen omistusliitteen käyttö perustuu säilyneitä dokumentteja vanhempaan käytäntöön.

Muutamissa kohdissa Kangasalan messun teksti vastaa suomalaista kielitajua paremmin kuin muut messut. Kangasalan messussa (tässä ja seuraavissa esimerkeissä kirjoitusasu normalisoitu) nimi *Jeesus Kristus* on taivutettu suomalaisen sanan tapaan *Jeesuksen Kristuksen*, kun kaikissa muissa on *Jeesusen Kristusen*. Myös *anteeksiantamus*-sanana translatiivi on Kangasalan messussa odotuksenmukainen *anteeksiantamukseksi*, kun sekä Uppsalan käsikirjan messussa että Agricolalla on virheellisesti näyttävä *anteeksiantamuuksi* (tästä tarkemmin Kiuru 1988, 163–168). Westhin koodeksissa on messun vastaavassa kohdassa toinen sana: *anteeksisaamiseksi*. Kangasalan messussa *sanoa*-verbistä muodostettu 2. infinitiivin instruktiivi on muotoa *sanoin* ’sanoen’, kun kaikissa muissa messuissa on äänteellisesti arkaistisempi muoto *sanođen*.

Kangasalan messussa on myös joitakin sanastollisia eroja kaikkiin muihin messuihin verrattuna. Nykyistä *ihminen*-sanaa vastaa Kangasalan messussa *imhinen*, kun kaikissa muissa on *inhiminen*. Nuottien mukaan tosin Kangasalan tekstissäkin odottaisi viisivuorua translatiivimuotoa *inhimisexi*, kun siinä nyt on nelitavuinen *imhisexi*. Näin on otettava huomioon se mahdollisuus, että Kangasalan messun *imhinen* on kirjoitusvirhe. Nykykielen mukainen *ihminen* on sekin ollut käytössä jo 1500-luvun puolimaissa (NES s. v. *ihminen*), vaikka se ei vielä tähän aikaan olekaan esiintynyt suomenkielisissä teksteissä.

Muutamissa kohdissa Kangasalan messuun on valittu erilainen käännösvastine kuin muihin messuihin. Prefaatiota edeltävään vuoroylistykseen kuuluva vastaus on Kangasalan tekstissä *Se on oikeus ja otolinen*, kun Westhin koodeksissa on *Se on mahdollinen ja oikeus* ja kahdessa muussa *Se on oikeus ja kohtuus*. Prefaation alku on Kangasalan messussa *Totisesta on se oikeus, kohtuus ja otolinen*, Westhillä *Totisesta on se mahdollinen, oikein ja tervelinen*, Uppsalan ja Agricolan messuissa *Totisesta on se kohtulinen, oikein ja autuast*.

Leipää koskevissa asetussanoissa on kaksi sanastollista eroa muihin messuihin nähden. Kangasalan messussa sanat kuuluvat: *Ottakaa ja nauttikaa, tämä on minun lihanin, joka teidän edestenne ulosannetahan*. Sen sijaan muissa messuissa sama kohta kuuluu: *Ottakaat ja syökäätt(e), tämä on minun ruumiin, joka teidän edestän ul(g)osanmetaan*. Agricolalla on kyllä *liha*-sana niissä Matteuksen ja Johanneksen evankeliumin kohdissa, joihin ehtoolaisen asetussanat perustuvat, mutta messussa hänkin on valinnut *ruumis*-sanana.

Pieni mutta selvä ero Kangasalan ja muiden samanikäisten messutekstien välillä on se, että adjektiivissa *iänkaikkinen* on *ikä*-sanana genetiivimuodosta syntynyt alkuosa alkuperäiseen tapaan etuvokaalinen *ijänkaikkinen* Kangasalan tekstissä, mutta muissa se on mukautunut takavokaaliseen loppuosaan ja muuttunut muotoon *i(j)änkaikkinen*. Muussa vanhassa kirjakeleessä etuvokaalista *ijänkaikkinen*-vaihtoehtoa ei juuri ole esiintynyt. Vain Westhiltä löytyy yksi tapaus, mutta se ei ole liturgisissa kirjoissa. Murteissa *i(j)änkaikkinen* on säilynyt nykyaikaan asti, mutta vanhassa kirjakeleessä takavokaalinen variantti on saanut alusta alkaen vakiintuneen aseman, mahdollisesti siksi, että se on sisältynyt

jo keskiajalla suomeksi luettuun apostoliseen uskontunnustukseen ja monien rukousten lopetussanoihin (*iankaikkisesta iankaikkiseen*).

Kangasalan tekstissä esiintyy nykysuomalaiselle outo, joskin vielä *Nykysuomen sanakirjassa* mainittu tapa käyttää kielteisissä lauseyhteyksissä sanaa *sillen* tai *silleen* merkityksessä 'enä': *eij ikänens sijllen cole* (kirjoitusasu alkuperäinen vaihtoehtoisten lukutapojen vuoksi). Muissa messuissa on vastaavassa kohdassa *enämbe*-tyyppinen muoto (esimerkki Agricolan). Vastaava *sille(e)n*-sana esiintyy kyllä yli sata kertaa toisaalla Agricolan kielessä ja kaksi kertaa myös Westhin koodeksissa, mutta Uppsalan evankeliumikirjasta tai Uppsalan käsikirjasta sitä ei löydy. Suomen murteissa tämä kieltohakuinen sana on harvinainen, ja tietoja siitä on vain eteläpohjalaisista murteista tai niiden läheltä (Kiuru 2009, 250).

Huomionarvoinen sivulauseen aloitus on Kangasalan tekstissä *jotenmaco* 'jotta emme': *jotenmaco me sen caldaijsita hyuiä tekoia coskaan vnoddaijsi*. Agricolan tekstissä vastaava kohta kuuluu *ettei me sen caltaista henen hyueteconsa coskan wnoctaisi*. Myös kahdessa muussa tarkasteltavassa messussa on *että*-konjunktio, joskin teksti muuten on niissä muotoiltu hieman toisin. Finaalisilla eli tarkoitusta ilmaisevilla *että*- ja *jotta*-konjunktioilla on selvä murrejakauma (Ikola ym. 1989, 80–89), ja *jotta* on niin tyyppillinen eteläpohjalaisille murteille, että naapurit ovat leikillisesti nimittäneet pohjalaisia *jottamaan miehiksi* (SMS s.v. *jottanmaa*; SMS:n esimerkit Kangasalta ja Ikaalisista).

Päätelmiä

Edellä on käynyt ilmi, että Kangasalan suomenkielisessä messutextissä on kielellisiä piirteitä, jotka ovat vastaavissa samanikäisissä lähteissä lähes tai täysin tuntemattomia. Näistä monet ovat sellaisia alueellisia murrepiirteitä, joita ei muuten ole juuri käytetty vanhassa kirjakielessä. Koska kirjallisia esikuvia ei ole osoitettavissa, piirteiden voidaan olettaa olevan peräisin äidinkieleltään suomalaisen kirjoittajan omasta murteesta. Näiden perusteella Kangasalan messukäsikirjoitus näyttää olevan omaperäinen tuote, jota yhdistää tekstin osalta muihin vanhimpiin messuihin lähinnä yhteinen esikuva eli ruotsalainen messu. Tämä on ollut ilmeisesti vuoden 1537 messu, koska uudempien versioiden käytöstä ei käsikirjoituksessa ole mitään merkkejä. Myös lisälehtien ruotsinkielisen messuaineiston ikä tukee tätä ajoitusta. Nuotinnuksetkin seuraavat selvästi ajan ruotsalaisia käytäntöjä.

Kangasalan tekstiin valitut suomalaiset käännösvastineet poikkeavat monissa kohdin kaikkien muiden messujen ratkaisuista. Myös Kangasalan messun kirjoitusjärjestelmä vaikuttaa osittain omatekoiselta. Tästä kaikesta on pääteltävä, että Kangasalan käänнос on tehty muista suomennoksista riippumatta ja se voi hyvinkin olla kaikista neljästä messuversiosta vanhin. Muutamia samoja arkaistisia sisältöpiirteitä sisältävä Westhin koodeksin messu muodostaa kokonaisuuden saman koodeksin samalla käsialalla kirjoitetun käsikirjan kanssa, jonka alkulehdelle (29r) on merkitty vuosiluku 1546 (esim. Häkkinen (toim.) 2012, 62). Uppsalan käsikirjan messu ja sitä läheisesti muistuttava, vuonna 1549 painettu Agricolan messu taas ovat sekä rakenteensa että sisältönsä nojalla selvästi hie-
man nuorempia.

Ruotsalaisesta messusta poikkeava piirre Kangasalan messussa on psalmiin 67 perustuva loppusiunaus, joka on saatu jostakin saksalaisesta lähteestä joko suoraan tai tuntemattomaksi jääneen suomennoksen välityksellä. Saman siunauksen toinen suomenkielinen versio löytyy Agricolan rukouskirjasta ja kolmas Uppsalan käsikirjan messusta, joten siunaus on ollut Suomessa tunnettu. On mahdotonta tietää, miten siunaus on päätynyt Kangasalan aineistoon, mutta dokumentit osoittavat ainakin sen, ettei reformaatioajan Kangasala ole ollut kirjasisivistyksen suhteen mikään takapajula. Lasse Henriksonin seuraajan laatimasta kirjaluetelosta käy ilmi, että Kangasalan seurakunnalla on pitkälti keskiajan peruina ollut huomattava kirjasto, jota on kartutettu reformaatioaikana. Edellä mainittujen kolmen suomalaisen teoksen lisäksi siihen on kuulunut kaksi paperille painettua ja kaksi pergamentille painettua messukirjaa, graduale, antifonarium, kaksi latinankielistä käsikirjaa sekä neljä muuta kirjaa, mm. kirkko-oikeutta käsittelevä teos ja tarkemmin määrittelemätön kirja, joka voitiin kiinnittää ketjuilla pöytään (Malin 1926, 126). Valitettavasti kirjat on kuvattu niin ylimalkaisesti, että vain osa niistä voidaan tunnistaa.

Tekstin tekijän eli kirkkoherra Lasse Henriksonin kirjallisia edellytyksiä pohdittaessa huomiota herättää se, että hän on ennen papiksi tuloaan toiminut saman seurakunnan lukkarina. Lukkarin virka on muotoutunut Ruotsissa ja sen myötä myös valtakunnan itäisessä osassa eli Suomessa jo keskiajalla, mutta se ollut selvästi maallikkomainen verrattuna papin virkaan. Sitä varten ei ole ollut vielä reformaatioaikana varsinaista koulutusta, vaan lukkariksi on valittu joku nuori seurakuntalainen, joka on opetellut työnsä käytännössä avustamalla pappia laulamissa ja muissa tarpeellisissa tehtävissä (Pajamo & Tuppurainen 2004, 106). Tällaiset työssä oppineet lukkarit eivät olleet välttämättä edes lukutaitoisia, vaikka myöhemmin aikoina lukkarin tärkeänä tehtävänä onkin ollut opettaa lukutaitoa seurakuntalaisille. Toisaalta myös vihitty pappi on voinut toimia lukkarina, jos hänelle ei ole ollut tarjolla omaa seurakuntaa. Suomessa ei 1500- ja 1600-luvuilla ollut mitenkään harvinaista, että apupappi otti oman työnsä ohella hoitaakseen myös lukkarin tehtävät lisätuloja saadakseen. (Sandholm 1966, 93–94.)

Papin viran haltijalta on edellytetty muodollista koulutusta. Periaatteessa seurakuntalaisilla on ollut mahdollisuus pyytää sopivaksi katsomaansa miestä pitäjänsä papiksi ja saada tälle piispan vahvistus, ja piispan arvioitavaksi on jäänyt ansioiden riittävyys. Ns. regaalipitäjissä nimitysoikeus oli kuninkaalla. Reformaation alkuaikoina papiksi sopivista ja evankelis-luterilaisen koulutuksen saaneista miehistä on täytynyt olla huutava pula, varsinkin kun tiedetään, että myös koululaitos kärsi samaan aikaan arvonalennuksesta ja oppilaskadosta ja että luostarilaitoksen lakkauttamisen myötä osa ennestäänkin vähäisistä koulutusresursseista katosi. Näissä oloissa kynnys maaseutupapin virkaan ei ehkä ole ollut kovin korkea.

Lasse Henrikson on ilmeisesti ollut koulutettu pappi. Latinankielinen messuosuus todistaa kielitaidosta ja perehtyneisyydestä latinankielisen tekstin laatimiseen. Tekstissä on esimerkiksi käytetty latinankieliselle käsikirjoitukselle ominaisia lyhenteitä. Tosin myös latinankielisessä tekstissä on korjauksia ja poikkeamia tavanomaisesta sanamuodosta. Suomenkielisen tekstin murrepiirteet paljastavat, ettei Henrikson ole ollut

Kangasalla syntynyt paikkakuntalainen, vaan hänen on täytynyt tulla jostakin muualta, joko Satakunnasta tai Satakunnan ja pohjalaismurteiden raja-alueelta.

Kun Lasse Henriksonin tiedetään olleen pappina jo viimeistään vuonna 1541 (Pirinen 1962, 88), hänen on täytynyt olla lukkarina ja mahdollisesti jo pappinakin juuri siihen aikaan kun suomen kieltä on alettu ottaa liturgiseen käyttöön vuodesta 1537 lähtien. Kielevaihtoon on velvoitettu ensin tuomiokirkkoissa eli Suomen osalta Turussa ja sitten maaseudulla mahdollisuuksien mukaan. On tietymätöntä, olisiko lukkari Henrikson päässyt opiskelemaan uusia reformaation oppeja johonkin edistyksellisempään suomalaiseen ympäristöön vai saiko hän apua paikallisilta kirkonmiehiltä, mutta jostakin hänen on täytynyt saada aineistoa ja vaikutteita evankelista liturgiaa varten viimeistään siinä vaiheessa, kun hänestä itsestään tuli pappi. Niistä Wittenbergiin lähteneistä suomalaisista opiskelijoista, jotka olivat ehtineet palata kotimaahansa jo vuoteen 1541 mennessä, ei kukaan ollut kotoisin Hämeestä, vaikka sielläkin kyllä reformaation etenemistä pystyttiin seuraamaan henkilösuhteiden välityksellä. Esimerkiksi Tyrvännön Lepaan kartanon isäntä Björn Klasinpoika oli reformaation ensimmäisen sanansaattajan Petrus Särkilahden opiskelutoveri ja myöhemmin Kustaa Vaasan uskollinen kannattaja sekä valtakunnan hallintoa että reformaatiota koskevissa asioissa (Nuorteva 1999, 84–85). Hän lähetti myös omat poikansa opiskelemaan Wittenbergiin hieman myöhemmin, vaikka nämä eivät ilmeisesti missään vaiheessa suunnitelleet pappisuralle antautumista (mt. 177). Thomas Francisci Keijoi, joka opiskeli Wittenbergissä pariinkin otteeseen ja jota on usein arveltu yhdeksi mahdolliseksi kirkollisten tekstien suomentajaksi, tuli kirkkoherraksi Hämeenkyröön vuonna 1544, mutta hänen vaikutuksensa jäi lyhytaikaiseksi, sillä hän kuoli jo vuonna 1546 (Pirinen 1962, 134; V. Tarkiainen & K. Tarkiainen 1985, 205–206).

On mahdollista, että Lasse Henrikson on edennyt suomalaiseen messuun ruotsalaisen aineiston kautta. Messutekstinsä lopullisen kirjallisen version hän on ilmeisesti joutunut laatimaan omin päin seurakuntansa missaleen. Kirja ei ole voinut olla hänen mukanaan mahdollisella opintomatalla, koska sitä ei saanut viedä pois kirkosta, vaan hän on joutunut turvautumaan lähdeteksteihin, väliaikaisiin muistiinpanoihin tai omaan ulkomuistiinsa. Käsikirjoitustekstin ja nuottikirjoituksen virheet ja korjaukset puoltavat jälkimmäistä vaihtoehtoa. Ruotsalaisen tekstin vaillinaisuus saattaa viitata siihen, että Henrikson sai käyttöönsä painetun ruotsinkielisen messun vuodelta 1537. Toinen mahdollisuus on, ettei ruotsinkielisellä tekstillä ollut juurikaan käyttöä täysin suomenkielisellä paikkakunnalla, joten sen viimeistely ei tuntunut tarpeelliselta.

Koska Lasse Henriksonista on tullut kirkkoherra viimeistään vuonna 1541, on perusteltua olettaa, että Missale Aboensen lisälehdille kirjattu messujärjestys kuvastaa Kangasalan suomenkielisen messun tilannetta 1540-luvun alussa. Ei tunnu todennäköiseltä, että Henrikson olisi vasta monien virkavuosien kokemuksen jälkeen ryhtynyt laatimaan mesukäsikirjoitusta itselleen. Käsikirjoituksessa on epämääräisyyttä ja jonkin verran suoranaisia virheitä, jollaisten voisi olettaa korjautuneen kokemuksen myötä. Poikkeamat muiden suunnilleen samanaikaisten messujen sanamuodosta todistavat, että vakiintunutta ja yleisesti tunnettua suomenkielistä messukaavaa ei vielä ollut olemassa siinä vaiheessa,

kun Kangasalan teksti kirjoitettiin, tai ainakaan ei Lasse Henrikson sitä tuntenut. Asetusanojen sanamuoto on joka tapauksessa peräisin vuoden 1541 uudistusta varhaisemmalta ajalta siitä riippumatta, milloin teksti on kirjoitettu.

LÄHTEET

Aineslähteet

- AGRICOLA, MIKAEL: *Rucouskiria*. Stockholm 1544. Näköispainos: *Mikael Agricolan teokset I*. WSOY, Porvoo 1987. Tekstiaineisto myös: <http://kaino.kotus.fi/aineistot/> [viitattu 29.6.2014].
- : *Messu eli Herran Ehtolinen*. Stockholm 1549. Näköispainos: *Mikael Agricolan teokset III*. WSOY, Porvoo 1987. Tekstiaineisto myös: <http://kaino.kotus.fi/aineistot/>
- Briquet Online. Saatavissa: http://www.ksbm.oew.ac.at/_scripts/php/BR.php [viitattu 29.6.2014].
- Codex Westh*. Käsikirjoitus. Kansalliskirjasto C III 19.
- Eurajoen missale*. Käsikirjoitus. Eurajoen kirkonarkisto III d 2. Digitaaliset valokuvat tekijöiden hallussa.
- LINDBERG, NILS J. 1998: *Paper comes to the North. Sources and Trade Routes of Paper in the Baltic Sea Region 1350–1700*. IPH – International Association of Paper Historians. Monograph 2. Marburg/Lahn.
- Messan på Swensko*. Stocholm 1541.
- Messan på Swensko, förbetrad*. Stocholm 1548.
- Missale Aboense secundum ordinem fratrum praedicatorium*. [Lubecae] 1488. Näköispainos, toim. Martti Parvio. Societas historiae ecclesiasticae Fennica, Helsinki 1988.
- Piccard Online. Saatavissa: <http://www.piccard-online.de/start.php> [viitattu 29.6.2014].
- SMS = *Suomen murteiden sanakirja*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Valtion painatuskeskus, Helsinki 1985–.
- Wasserzeichen Online. Saatavissa: www.wasserzeichen-online.de [viitattu 29.6.2014].

Kirjallisuus

- ADELL, ARTHUR 1963: *Gregorianik I, De bundna formerna. En handledning med musikbilaga*. Laurentius Petri Sällskapet. Gleerup, Lund.
- GUMMERUS, JAAKKO 1955: Mikael Agricolan rukouskirja ja sen lähteet III. Toim. Aarno Maliniemi ja Arne Turkka. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia 44. Helsinki.
- HEININEN, SIMO 2007: *Mikael Agricola. Elämä ja teokset*. Edita, Helsinki.
- HOLMA, JUHANI 2010: Luterilaisen jumalanpalvelusmusiikin juurilla. JORMA HANNIKAINEN (toim.): *Fa-cultas ludendi. Erkki Tuppuraisen juhla-kirja*. Sibelius-Akatemia, Kuopion osasto, Kuopio.
- HÄKKINEN, KAISA 1994: *Agricolasta nykysuomeen. Suomen kirjakielen historia*. WSOY, Helsinki – Porvoo – Juva.
- (toim.) 2012: *Codex Westh; Westhin koodeksin teksti*. Wanhan suomen arkisto 5. Turun yliopisto, suomen kielen ja suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen oppiaine, Turku.
- 2012: *Westhin koodeksin suhde Mikael Agricolan teoksiin*. KAISA HÄKKINEN (toim.): *Tutkimuk-sia Westhin koodeksista*. Turun yliopisto, suomen kielen ja suomalais-ugrilaisen kielentutkimuk-sen oppiaineen julkaisuja 2, Turku.
- (toim.) 2013: *Mikael Agricolan Messu*. Wanhan suomen arkisto 7. Turun yliopisto, suomen kielen ja suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen oppiaine, Turku.
- IKOLA, OSMO – PALOMÄKI, ULLA – KOITTO, ANNA-KAISA 1989: *Suomen murteiden lauseoppia ja teksti-kielioppia*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- KESKIAHO, JESSE 2014: *Codices Fennici*. Kartoitus Suomessa ennen vuotta 1600 valmistetuista tai käyte-tyistä käsikirjoituksista. http://www.finlit.fi/tutkimus/codices_handlist.pdf [viitattu 29.6.2014].

- KETTUNEN, LAURI 1940: *Suomen murteet III. Murrekartasto*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- KIURU, SILVA 1988: Agricolan teonnimijohdosten erikoispiirteitä. ESKO KOIVUSALO (toim.): *Mikael Agricolan kieli*. Tietolipas 112. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- 2009: *Älä sillen syntiä tee*. Teoksessa *Palavasta rakkaudesta äidinkieleen*. Kieli 18. Helsingin yliopiston suomen kielen ja kotimaisen kirjallisuuden laitos.
- KNUUTILA, JYRKI 2010: *Soturi, kuningas, pyhimys. Pyhän Olavin kultti osana kristillistymistä Suomessa 1200-luvun alkupuolelta 1500-luvun puoliväliin*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 203. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki.
- LAUERMA, PETRI 2008: Varhaisnykysuomen morfologinen etäänntyminen vanhasta kirjasuomesta etenkin Jakob Johan Malmbergin tuotannon valossa. *Virittäjä*.
- MALIN, AARNO 1926: Satakuntalaisia asiakirjoja. Eripainos, *Satakunta* 6. Porvoo. Saatavissa myös: <http://www.pori.fi/material/attachments/hallintokunnat/kirjasto/maakuntakirjasto/satakuntasarja/5vVarXG1J/Satakuntasarja6.pdf> [viitattu 29. 6. 2014].
- NES = KAISA HÄKKINEN: *Nykysuomen etymologinen sanakirja*. WSOY, Helsinki 2004.
- NIKKILÄ, OSMO 1994: *Loppuheitto ja vanha kirjasuomi. Suomen kielen i:n loppuheiton historiaa*. Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos, Tampere.
- NUORTEVA, JUSSI 1999: *Suomalaisten ulkomainen opinkäynti ennen Turun akatemian perustamista 1640*. Suomen historiallinen seura, Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki.
- PAJAMO, REIJO – TUPPURAINEN, ERKKI 2004: *Kirkkomusiikki*. WSOY, Helsinki.
- PIRINEN, KAUKO 1962: *Turun tuomiokapituli uskonpuhdistuksen murroksessa*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 62. Helsinki.
- 1988: Suomenkielisen liturgisen kirjallisuuden synty. ESKO KOIVUSALO (toim.): *Mikael Agricolan kieli*. Tietolipas 112. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- RAJAMÄKI, SUVI (tulossa): *Uppsalan käsikirjan messu*. Pro gradu -tutkielma. Kieli- ja käännöstieteiden laitos, suomen kieli. Turun yliopisto.
- RAPOLA, MARTTI 1965: *Suomen kirjakielen historia I*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- SANDHOLM, ÅKE 1966: *Klockarna i Finland på 1500- och 1600-talen*. Acta Academiae Aboensis. Series A, Humaniora 32, 2. Åbo Akademi, Åbo.
- SCHALIN, OLAV D. 1946, 1947: *Kulthistoriska studier till belysande av reformationens genomförande i Finland I, II*. Svenska Litteratursällskapet, Helsingfors.
- SETÄLÄ, E. N. & WIKLUND, K. B. 1893: *Monvmenta lingvae fennicae, I. Suomen kielen muistomerkkejä. I. Mikael Agricolan käsikirja ja messu*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- TARKIAINEN, VIJO – TARKIAINEN, KARI 1985: *Mikael Agricola. Suomen uskonpuhdistaja*. Otava, Helsinki.
- TUPPURAINEN, ERKKI (toim.) 2012: *Codex Westh; Westhin koodeksin kirkkolaulut*. DocMus-tohtorikoulun julkaisu nro 2. Päätoimittaja Erkki Tuppurainen, toimituskunta Häkkinen, Kaisa & Hannikainen, Jorma & Knuutila, Jyrki. Sibeliuss-Akatemia, Helsinki.
- TUPPURAINEN, ERKKI – HANNIKAINEN, JORMA 2010: *Suomenkielisiä kirkkolauluja 1500–1600-luvuilta*. Kirkkomusiikin osaston ja Kuopion osaston julkaisuja 33. Sibeliuss-Akatemia, Kuopio.

KAISA HÄKKINEN & ERKKI TUPPURAINEN:
The Finnish Mass of the Kangasala Missal

When the Protestant Reformation reached Finland in the late 1530s, the country did not have a single printing house to produce manuals and textbooks required in services and ecclesiastical ceremonies. If clergymen wanted to have books printed, they had to get them done in Stockholm or in Germany. Since printing books was time-consuming and expensive, the clergymen in Finland often had to be satisfied with manuscripts. As the Reformation required the use of the vernacular in services and ecclesiastical ceremonies, it was no longer possible to bring in books from abroad. The easiest way to acquire written

materials was to enter Finnish translations on the empty pages or in the margins of books in other languages that were already in use. There was a true need for manuscripts because the liturgical reforms were evidently implemented over ten years prior to when Agricola's liturgical books (*Käsikiria* 'Agenda' and *Messu* 'Missal', both in 1549) were printed in Stockholm.

Apparently, the first to start translating texts required in services and ecclesiastical ceremonies into Finnish were those clergymen who needed Finnish-language aids in their daily work. Mikael Agricola was not amongst the first of these translators because he was studying in Wittenberg from 1536 to 1539, which is right at the time when the orders for Finnish to be adopted were carried out.

An interesting example of a text that was added to an earlier printed book is the manuscript known as the Kangasala Missal. The congregation in Kangasala (located in the current Pirkanmaa region of Finland) was in possession of a copy of the *Missale Aboense*, a Dominican missal produced especially for Finland, which was printed in Lübeck in 1488. During the Reformation era, the old, Catholic missal could no longer be used as such. So, a schema of church services was handwritten in Swedish and in Finnish on the book's bound, empty pages.

In addition to the schema of services, there are other kind of notes included in the hand-written part of the Kangasala Missal, e.g. inventories of the textiles and books owned by the parish. Some of these notes had been written by the same hand as the Finnish schema of services, and luckily enough, the writer had entered his own name and official position in the text. This was Lasse Henrikson, the first Lutheran vicar, and previously the cantor, of the Kangasala parish. He obviously had made the Finnish manuscript for his own use to conduct services in his vernacular.

The Finnish text of the Kangasala Missal has now been analysed and compared with corresponding passages of Agricola and other significant manuscripts of the same time. These manuscripts include the Mass of the Uppsala Agenda (Uppsala B 28) and the Mass of the Codex Westh. The texts were compiled side by side to show detailed matches and differences in their structure, orthography, grammatical forms and vocabulary. The musical notation of the Kangasala manuscript has been compared with the corresponding parts of the Codex Westh and the handwritten parts (with Swedish texts) of the Eurajoki Missal.

The linguistic analysis has pointed out some individual elements and properties present in the Finnish Missal of Kangasala which have not been attested in any other source of the same period. As a result, the text seems to be an individual translation from a Swedish source text and not a copy of any other Finnish manuscript or a printed book of the same period. As for the liturgical form, there are some parts that are clearly based on the Swedish missal used prior to 1541. Those parts have been omitted from the Swedish scheme in 1541, as the schema was revised by removing theologically questionable sections that were a part of the missal practices of the Catholic period. The musical notation contains several minor errors. As a whole, the melodies seem to follow a well-established tradition.

Lasse Henrikson is known to have been the appointed vicar of the Kangasala parish no later than 1541. From the linguistic evidence collected from the Finnish manuscript of the Kangasala Missal, the contents of the text, watermarks of the manuscript pages and historical background sources, it can be concluded that the manuscript of the Finnish scheme of services had been produced in the early 1540s. Thus, it is the oldest of the Finnish Mass translations of the Protestant Reformation period.

Kaisa Häkkinen
kaisa.hakkinen@utu.fi

Suomen kieli ja suomalais-ugrilainen kielentutkimus, 20014 Turun yliopisto

Erkki Tuppurainen
erkki.tuppurainen@koti.fimnet.fi